

Н.О.Терентьєва*

"ФІЛІКІ ЕТЕРІЯ" ТА ЙОГО РОЛЬ У ГРЕЦЬКОМУ НАЦІОНАЛЬНО-ВІЗВОЛЬНОМУ РУХОВІ ПЕРШОЇ ЧВЕРТІ XIX ст.

У статті досліджено передумови виникнення, цілі й завдання, складності в діяльності таємного грецького товариства "Філікі етерія", а також висвітлено роль цієї організації в контексті національно-визвольного руху балканських народів.

Яскраву сторінку в історію боротьби грецького народу проти османського панування вписала діяльність таємного товариства "Філікі етерія" ("Дружнє товариство"), яке було організаційним і політико-ідеологічним центром підготовки революції 1821–1829 рр. Деякі питання, пов'язані з ним, і сьогодні викликають суперечки й сумніви. Тому актуально висвітлити невідомі сторінки діяльності товариства та його окремих лідерів, розкрити особливості визвольного руху грецького народу за незалежність.

Історіографія національно-визвольної боротьби останнього проти османського панування свідчить про те, що дослідники неодноразово зверталися до висвітлення різних аспектів діяльності товариства "Філікі етерія", яке було засновано в Одесі. Автором першої історичної праці про функціонування таємної організації став учасник національно-визвольної боротьби грецького народу І.Філімонос¹. У ній він використав документи, котрі йому були відомі як секретарю видатного діяча грецької революції Дімітріоса Іпсіланті. Спираючись на свідчення, отримані безпосередньо від етеристів, І.Філімонос уперше опублікував деякі документи про організаційну структуру товариства.

Внаслідок революції 1843 р. Греція вступила на шлях конституційного розвитку, змінилася політична обстановка в країні, було виявлено нові архівні документи, і перед істориками відкрилася можливість більш детально висвітлити діяльність "Філікі етерії" у підготовці національно-визвольної революції 1821–1829 рр. Друга історична праця І.Філімоноса "Нарис грецької революції" була опублікована в чотирьох томах². Він доповнив книгу новими фактами, ввів у науковий обіг матеріали центрального архіву "Філікі етерії" й документи, що зберігалися в особистих архівах учасників революції та їхніх нащадків. Це фундаментальне видання і сьогодні становить велику цінність для дослідників національно-визвольного руху грецького народу проти османського панування.

В 50-ті рр. XIX ст. у Греції розгорнулася гостра дискусія щодо ролі таємної організації "Філікі етерія" в національно-визвольній революції 1821–1829 рр. У Лондоні було опубліковано книгу консервативного грецького політичного діяча, англофіла С.Трікупіса "Історія грецького повстання"³, де автор охарактеризував роль товариства в підготовці революції як незначну, а її керівника Олександра Іпсіланті висвітлював негативно. Не можна погодитися й із твердженням американського історика Т. Стояновича про те, що після 1819 р. керівництво "Філікі етерії" стало консервативним і "дєрадикалізувалося"⁴. Фактично прихід до керівництва нею Олександра Іпсіланті в 1821 р. означав перемогу її революційного крила.

У 70-х рр. XX ст. було зроблено спроби відповідного аналізу деяких аспектів національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування в праці Т.Гріцопулоса "Історіографія боротьби"⁵ й статті Е.Протопсалтіса "Повстання 1821-го р. та історіографія питання"⁶. Перший бібліографічний показник праць, що висвітлюють події революції 1821–1829 рр., був складений С.Фомопулосом⁷ і опублікований у 1971 р. Через три роки історик підготував та видав друге, доповнене видання, а в 1987 р. – значно перероблене, третє видання бібліографічного показника⁸. 1991 р. вийшло ще й доповнення до останнього⁹.

* Терентьєва Наталія Олексіївна – канд. іст. наук, зав. відділом "Кабінет українсько-грецьких відносин" Інституту історії України НАНУ.

Історія "Філікі етерії" тісно пов'язана з Росією. Таємна організація грецьких патріотів виникла на її території, й тут відбувалося вербування нових членів останньої. Створення та діяльність "Товариства" у Росії пояснювалися її політикою "заступництва" за православне населення Балкан. Питання формування грецького визвольного руху і події революції 1821–1829 рр. займають певне місце в дослідженнях О.Б.Шпаро¹⁰, І.Ф.Юви¹¹, А.В.Фадєєва¹², І.С.Достян¹³ та інших російських істориків. Деяким аспектам визвольного руху греків присвячено працю О.Місюревич¹⁴.

Стаття румунського історика Н. Камаріно "Організація і структура "Філікі етерії" у Росії напередодні 1821 р."¹⁵ охоплює період від заснування грецького таємного товариства до обрання О.Іпсіланті головою його. Автор зазначив, що умови для діяльності організації в Росії були сприятливими. Він пояснює свою думку значним інтересом у широких колах громадськості країни ходом боротьби за національне визволення грецького й інших балканських народів. Н. Камаріно підкреслив, що якщо в останній майже всі греки, які там мешкали, були членами товариства, то на той же час в Австрії, де теж перебувала велика їх кількість, далеко не всі вступили до "Філікі етерії", оскільки побоювалися, аби з ними не сталося те ж саме, що й з Рігасом Велестінлісом і його соратниками, які були арештовані, видані туркам та страчені. В праці Н.Камаріно приділив увагу складному й запутаному питанню про відносини І.Каподістрії з членами "Філікі етерії" та зокрема його переговорам з Е. Ксантосом.

Питання етеристського руху займають значне місце в дослідженнях і російського історика Г. Л. Арша¹⁶. Великий інтерес являють праці, в яких він висвітлює діяльність державного діяча Греції й Росії, першого президента незалежної Грецької держави І. Каподістрії¹⁷.

Значний інтерес для вчених становить дослідження грецького історика Елені Кукку "Іоанніс Каподістрія: людина, дипломат. 1800–1828 рр."¹⁸ Через сім років вийшла у світ стаття дослідниці – "Іоанніс Каподістрія – міністр закордонних справ Росії"¹⁹. Вона містила аналіз неопублікованих документів, знайдених автором в архівах Греції й інших країн Європи. Е. Кукку зробила висновок, що якби І.Каподістрія не відмовився від керівництва таємним товариством, то це стало б дипломатичною помилкою, яка могла принести Греції великі проблеми. В разі згоди І.Каподістрії очолити організацію йому треба було б відмовитися від посади міністра закордонних справ Росії. Але залишаючись на ній, він мав більше можливостей допомогти визвольній боротьбі греків. Міністр одним із перших дізнавався про ворожі рішення європейських урядів щодо них та своєчасно вживав необхідних заходів для скасування останніх. І.Каподістрія, по можливості, інформував патріотів про таємні чи явні акції проти Греції. Автор вважав, як і багато грецьких істориків, що він намагався використовувати російську політику в інтересах власної країни. Коли ж І.Каподістрія зрозумів, що не вдасться втілювати свої ідеї у життя, то залишив посаду міністра закордонних справ Росії та повернувся до Греції, щоб очолити боротьбу за незалежність своєї батьківщини²⁰.

Для дослідників значний інтерес становлять розділи про діяльність "Філікі етерії" в фундаментальній праці К.Вакалопулоса "Історія нового еллінізму"²¹. Окремі аспекти діяльності відомого етериста Георгіоса Лассаніса²² й зв'язки товариства із сербами та болгарам²³ висвітлено в працях С.Пападопулоса. Дослідження К.Папулідаса присвячені діяльності греків у Росії в XIX – на початку XX ст.²⁴ Серед них цікавою є праця про грецьке повстання 1821 р.²⁵, а також стаття, яка висвітлювала діяльність петербурзького етериста Апостолоса Клендоса²⁶.

Українські історики також зверталися до теми національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування. У монографії Н.О.Терентьєвої "Греки в Україні"²⁷ один із розділів присвячено таємному товариству "Філікі етерія", статті А.В.Гедьо висвітлюють окремі аспекти діяльності І.Каподістрії²⁸.

Тривалий час одним із найбільш інформативних і достовірних джерел діяльності організації були спогади Е. Ксанта – одного з засновників "Філікі етерії", опубліковані у 1845 р.²⁹ 1997 р. в Греції надруковане видання "Архів Еммануїла Ксанта" у трьох томах³⁰. Документи, опубліковані в цьому збірнику, є цінним джерелом для дослідження історії національно-визвольної боротьби грецького народу проти османського панування й центру підготовки революції.

Фундаментальна публікація "Зовнішня політика Росії XIX – початку XX століття: документи російського Міністерства закордонних справ"³¹ містить дипломатичні джерела, які відбивають основні події у Південно-Східній Європі. Важливе місце в збірнику займають матеріали про відносини Росії з Османською імперією і західними державами у зв'язку з грецькою національно-визвольною революцією. Інтерес становить публікація документа "Історичний огляд виникнення та етапів діяльності Етерії, складений на підставі свідчень, повідомлених князем А. Ханджері, графом Булгарі, неогоціантами С.Мавро, Барбі й ін.". Він свідчить про негативне ставлення його авторів до діяльності таємної грецької організації, про існуючі розбіжності в рядах її членів. Деякі висновки у цьому документі були спростовані дослідниками після відкриття та опублікування нових архівних матеріалів про діяльність етеристів.

Для дослідження умов, в яких діяла "Філікі етерія" у Росії, й ставлення до неї місцевої влади і громадськості важливими є такі праці: збірник документів про діяльність товариства, виданий С.Сакеларіосом³², збірник матеріалів з австрійських архівів, присвячений повстанню 1821 р. й опублікований Г.Лаіосом³³, спільна праця російських та грецьких істориків "Музей "Філікі етерія"³⁴.

Кінець XVIII – початок XIX ст. в історії людства ознаменувався буржуазно-демократичними революціями у Північній Америці й Франції, які викликали до життя просвітницькі ідеї. Принципи цих ідей визначали політичний та соціально-економічний розвиток більшості країн світу. Поява у балканських провінціях Османської імперії власного класу буржуазії, котрий прагнув мати політичні права й гарантії, визначила новий етап соціально-економічного та ідеологічного розвитку суспільства. Ставлення офіційної влади до того чи іншого міллету (національно-релігійної громади) перестало відповідати соціально-економічним реаліям. Прогресивні тенденції в суспільно-політичному житті сприяли зокрема створенню грецької нації, впливали на формування її національної самосвідомості. Важливим фактором, що вплинув на зростання визвольного руху греків, стали ідеї Великої французької революції (1789–1794 рр.).

Наприкінці XVIII ст. сформувалася політична й ідеологічна основа грецького національно-визвольного руху, з'явилися його перші революційні організації. Широке поширення зокрема отримали таємні політичні товариства під назвою "етерія". Вони поєднували переважно представників середніх верств населення, були організовані як у Греції, так і в тих європейських країнах, де існувала відповідна численна діаспора та соціально-політичні умови для їх діяльності були сприятливими.

Важливим кроком для розширення грецького національно-просвітницького руху стало заснування у Північній Італії товариства "Етерія" (1806 р.), Парижі – організації "Готель грецької мови" (1809 р.), Бухаресті – "Літературного товариства" (1810 р.), Афінах – "Товариства прихильників муз" (1813 р.). Діяльність цих організацій офіційно обмежувалася просвітницькою програмою вивчення давньогрецької культури і наданням фінансової допомоги студентам, які були греками за походженням. Крім цих легально проголошених, товариства мали й таємні завдання. Члени організацій проводили збір коштів та зброї для майбутнього виступу.

Необхідно підкреслити, що в перші десятиліття після визволення Греції довкола ролі тих чи інших особистостей "Філікі етерії" на сторінках преси точилася гостра дискусія. Деякі історики й учасники подій вважали, що революцію

підготувало це таємне грецьке товариство, але вони не знали імен його засновників і характеру діяльності останнього. Дехто з дослідників помилково ототожнював "Філікі етерію" з іншими організаціями – "Товариством прихильників муз", створеним в Афінах³⁵, та організацією під тією ж назвою, заснованою у Відні (1817 р.)³⁶.

Грецький історик І. Філімонос у праці "Історичні документи про "Філікі етерію"³⁷ використав як джерело спогади П. Анагностопулоса, котрий спробував піддати сумніву факт перебування Е. Ксantosа в Одесі 1814 р. і його участь у створенні таємного товариства. Дослідник зауважив, що засновниками його були П. Анагностопулос, Н. Скуфас й А. Цакалов. Крім того, він назвав лише кілька імен етеристів та деякі аспекти діяльності організації. Це було зрозуміло, оскільки в рік виходу у світ книги І. Філімоноса відбувся процес над героєм війни за незалежність Греції, генералом Т. Колокотронісом, який, за безпідставним обвинуваченням, був засуджений до страти. В атмосфері підозр історик боявся піддати репресіям учасників етеристського руху і замовчував імена його учасників, дотримувався обережності при висвітленні діяльності товариства "Філікі етерія". Таку точку зору поділяв також російський історик Г. Л. Арш.³⁸ У своїй наступній праці "Нарис про грецьку революцію" І. Філімонос³⁹ виправив помилки, яких припустився при викладі подій, пов'язаних із створенням таємної патріотичної організації. Зокрема він назвав Е. Ксantosа серед трьох перших керівників "Філікі етерії", відводячи П. Анагностопулосу другорядне значення. Факт перебування Е. Ксantosа в Одесі 1814 р. підтверджує також незалежне джерело – справа з Державного архіву Одеської області про зарахування його 6 (18) листопада 1814 р. до купецтва 3-ї гільдії⁴⁰.

Серед греків не було єдності у поглядах на спосіб досягнення історичної мети – визволення від турецького панування. В національно-визвольному русі різко позначилися поміркований (просвітницький) та радикальний напрямки.

Прихильники першого з них на шляху досягнення незалежності вважали, що для утворення сильної держави з єдиною православною вірою було необхідне "поліпшення і поширення освіти шляхом відкриття шкіл на Сході, де жили греки й християни." Вони підкреслювали, "що можна досягти незалежності та правильно розпорядитися завойованою волею лише за умови виходу нації зі стану дикості, в яку греків занурило османське ярмо"⁴¹.

Представники поміркованого напрямку також вважали, що формуванню національної самосвідомості буде сприяти не тільки відкриття шкіл, а й видання книг грецькою мовою, навчання молоді у кращих європейських університетах. Доля багатьох діячів новогрецького просвітництва була пов'язана з Україною. Частиною національного просвітительського руху стала діяльність Грецького комерційного училища, відкритого в Одесі у 1817 р. О. І. Сеньківський відзначав, що "Одеса стала важливим центром у вивченні наук грецьких"⁴². Серед викладачів цього навчального закладу були відомі педагоги і вчені: Костянтин Вардалахос, Георгій Геннадіос, Іван Маркіс, Іван Стамелопулос, Михайло Казотіс, Георгій Аргілопулос, Костянтин Андреадіс, Георгій Іслініатіс, Георгій Лассаніс, Сінодіс Пападімітріу, Сергій Містакіс, Георгій Клевоулос та ін.⁴³

Одним із видатних лідерів поміркованого напрямку був просвітитель Адамантіс Кораїс (1748–1783 р.). Проф. М. Дмитрієвський писав, що він, "перебуваючи і за межами своєї батьківщини, подібно добродіюсному світилу, яке далеко простирає промені свої, світло навчання свого розливає на всю Грецію"⁴⁴. Грецький історик Д. Цаконас так охарактеризував А. Кораїса: "Це був ідеальний тип освіченого грека перед революцією 1821 року: розумний, освічений, досвідчений"⁴⁵. Просвітник відкидав шлях збройної боротьби, яку вважав насильницькою, називав несправедливою й безрозсудною. Політичні погляди А. Кораїса були співзвучні поглядам тієї частини буржуазії, яка бажала визволення Греції, однак боялася революційних дій народу. Французький дипломат Ф. Пуркуавіль, який перебував

на початку XIX ст. у країні, свідчив про те, що "заможні грецькі купці Леванта та судновласники о.Ідра закликали народ до спокою і терпіння, стверджуючи, що турків потрібно перемогти не зброєю, а перевагою в багатствах та знаннях. Однак народ, задавлений великими податками, залишався глухим до цих закликів"⁴⁶.

Один із засновників таємної організації "Філікі етерія" Е. Ксантос писав у своїх спогадах: "Багато моїх співвітчизників й іноземців дотримувались і дотримуються хибної думки, що грецька нація не була достатньо освіченою для того, щоб отримати незалежність. Вони вважали, що грекам слід було спочатку стати освіченими та зачекати більш сприятливого випадку. Але хіба нація могла бути освіченою, коли вона перебувала під нелюдською тиранією й варварським ярмом?". Е.Ксантос підкреслював закономірність національно-визвольного повстання. Він писав, що "іспанці, швейцарці, голландці та інші народи, які звільнилися раніше від іноземного панування, були не більше освіченими, ніж греки першої половини дев'ятнадцятого століття"⁴⁷.

Радикали, яскравим представником яких був Рігас Велестінліс⁴⁸, вважали, що визволення Греції можна домогтися тільки шляхом збройного повстання. У 1796–1797 рр. він заснував у Відні таємне товариство "Етерія", метою якого було звільнення останньої й інших балканських країн від османського ярма. Заклики Французької Республіки до боротьби з тиранією знаходили гарячий відгук у серцях греків. "Краще одна година вільного життя, ніж сорок років в'язниці та рабства" – ці рядки "Воєнного гімну" Рігаса Велестінліса характеризували вільнолюбний дух народу, його ненависть до гноблення і деспотизму.

Практична програма визволення Греції самим її народом вимагала чіткої організації, дисципліни, мужності й революційної сміливості. 1814 р. в Одесі, наслідуючи радикальні ідеї Рігаса Велестінліса, три грецьких патріоти Ніколаос Скуфас, Еммануїл Ксантос та Афанасіос Цакалов заснували таємну революційну організацію загальнонаціонального масштабу, яка стала ідеологічним й організаційним центром підготовки повстання проти османського панування.

Українське місто Одеса ввійшло в історію національно-визвольної боротьби грецького народу як центр, де виникла його патріотична організація, котра почала підготовку повстання. Невипадково щодо Одеси складалася думка як про "грецьке місто", де вже у 1807 р. було 12 грецьких купців першої гільдії (серед них – Г.Теохарідіс, М.А.Капаріс, Ф.Кусіс, І.А.Маргуліс, Маврос та Ко, С.І.Балтаріс, М.Н.Маврокордатос, І.Т.Філіппідіс)⁴⁹. 1808 р. населення міста становило 12,5 тис. осіб⁵⁰. Мешканці Одеси були в основному вихідцями з країн Західної Європи й Азії⁵¹. Іноземні купці – представники різних народів – були добре знайомі із середземноморською торгівлею. Значну групу їх становили греки. Як зазначала російський історик О.Дружиніна, "роль грецьких купців у чорноморській торгівлі була винятково великою"⁵². Судновласники підтримували тісні зв'язки зі своєю батьківщиною, частина товарів вивозилася на судах, що їм належали. Одеські купці-греки встановили торговельні відносини із своїми співвітчизниками, які мешкали у різних районах Османської імперії. В 1814 р. населення Одеси становило вже 25 тис. осіб. У місті були побудовані та почали функціонувати порт, карантин, таможня, банк, комерційний суд, біржа, театр, шпиталь, храми, виховні й освітні заклади, 2 тис. житлових будинків⁵³.

Вигідне географічне положення на чорноморському узбережжі сприяло перетворенню Одеси на центр торговельних контактів Російської імперії із зовнішнім світом. Порт поступово ставав головним пунктом ввозу і вивозу промислових товарів та сільськогосподарської продукції. Воєнні дії на заході обмежували можливості для вкладання капіталів, тому європейські купці спрямували свій інтерес на схід, до чорноморських регіонів⁵⁴. Греки активно виступали в ролі посередників між Росією і Західною Європою, а також деякими районами Азії та

Африки. У 1808–1809 рр. Німеччина та Італія, не маючи можливості торгувати з Константинополем морем, відправляли значну частину товарів через Одесу. В 1813 р. оборот міської торгівлі досяг 25 млн крб.⁵⁵ Вартість експорту з Одеського порту зростає у період з 1804 по 1813 рр. майже в чотири рази⁵⁶.

Палка любов до пригнобленого й страждаючого на своїй батьківщині народу, готовність віддати всі свої сили заради його визволення, ненависть до турецької тиранії та прагнення до свободи об'єднувало засновників таємної організації Ніколаоса Скуфаса, Еммануїла Ксантоса й Афанасіоса Цакалова і стало основою їх переконань. Ще не знайдені документи, які свідчать про те, кому першому належала ідея створення товариства "Філікі етерія". В своїх мемуарах Е.Ксантос писав, що він запропонував заснувати останнє, але ж уточнив, що саме Н.Скуфас був першим, хто письмово презентував структуру цієї організації⁵⁷. На думку багатьох істориків, заснування цього таємного товариства відбулося внаслідок колективних зусиль. Не підлягає сумніву те, що кожен із засновників вніс посильний внесок у його структуру: А.Цакалов – досвід діяльності паризького "Готелю грецької мови", Е.Ксантос – відомості про символіку та ритуали масонських лож, Н. Скуфас – хист талановитого й мудрого організатора⁵⁸.

Відомо, що, починаючи з травня 1814 р., Е.Ксантос, Н.Скуфас і А.Цакалов часто зустрічалися, обговорюючи тогочасний стан Греції й страждання її народу від турецької тиранії. Під час цих зустрічей, як згадував пізніше Е. Ксантос, вони вирішили об'єднати в таємній організації "всіх впливових та відважних співвітчизників, щоб зробити те, чого вони так довго чекали від милосердя християнських государів"⁵⁹. Розробка організаційної структури товариства тривала більше чотирьох місяців і завершилась у вересні 1814 р. Після цього Н. Скуфас та А. Цакалов виїхали до Москви, де перебували впродовж місяця й продовжували обговорення і внесення змін до структури останнього. Там же вони вирішили дати назву організації – "Філікі етерія".

Структура її будувалася на досвіді таємних західноєвропейських товариств. У ній простежувався значний вплив організаційних принципів, які використовувалися карбонаріями та масонами. Відповідно до рівня освіти й особистого внеску у діяльність "Філікі етерії" всі члени товариства розподілялися на ступені, які мали умовні назви. Це були "побратими", "рекомендовані", "ієреї" та "пастирі". 1818 р. додатково введено до структури організації три нових ступені: "архіпастирі", "посвячені" й "начальники посвячених".

Вербування до "Філікі етерії" здійснювалося в індивідуальному порядку. Початковим етапом для всіх членів товариства були дві найнижчі ступені. Неписьменні патріоти вступали до організації, одержуючи ступінь "побратима". Той, хто вступив до неї, для здійснення обряду посвячення зобов'язувався дотримуватися конспірації та мусив дати так звану "малу клятву": "Заприсягаюся в ім'я правди і справедливості перед найвищим створінням, що, жертвуючи самим своїм життям та терплячи найжорстокіші тортури, буду тримати в секреті у найширшому значенні цього слова таємницю, в яку я буду посвячений. Зобов'язуюся давати правдиву відповідь на все, про що мене можуть запитати"⁶⁰. Письменні особи з народу приймалися до товариства, отримуючи ступінь "рекомендованого". Основу організації становила середня ланка – "ієреї". Ця назва надавалася освіченим людям й особам з визначеним суспільним статусом. Вони мали право залучати до організації співвітчизників і давати їм ступінь "ієрей", "побратим" або "рекомендований". Запроваджені після 1818 р. ступені "архіпастирі", "посвячені" та "начальники посвячених" надавалися тільки керівним органом товариства – "Вищою владою", яка спочатку складалася з трьох, а потім – з 10 членів. Ступені "посвячені" й "начальники посвячених" надавалися виключно військовим.

Нижчі ступені – "побратими" і "рекомендовані" – були інформовані не в повному обсязі про структуру організації. Їм була відома назва товариства, до

якого вони входили, й те, що організація, членами котрої стали, піклується про благо нації. Останні були впевнені, що до складу цього товариства входять заможні та впливові люди. Такі відомості навмисно розповсюджувалися керівництвом "Філікі етерії", що полегшувало вербування нових членів. "Побратими" і "рекомендовані" могли знати тільки етеристів, які належали до того ж ступеня, що й вони самі, а також тільки того "іерея", котрий прийняв їх у члени "Філікі етерії".

"Іереї" були краще поінформовані про її цілі. Вони знали, що ця таємна революційна організація була створена з метою визволення Греції від іноземного рабства, але погано уявляли її реальні сили і можливості. "Іереї" не мав права вступати в прямий контакт із членами "Вищої влади". Він міг здійснювати останній з ними тільки через особу, що прийняла його до товариства⁶¹.

Конспірація пронизувала "Філікі етерію" знизу догори. Засновники організації оточили "Вищу владу" такою таємністю, що можна було припустити, що до її складу входили найбільш впливові й відомі люди того часу. Ніхто не мав права розпитувати про тих, які належали до цього органу, не знав керівників "Філікі етерії" та місце перебування останніх. Інструкції, що надходили від них, не мали підписів, місця відправлення. На них ставився тільки умовний ініціал того "іерея" чи "пастиря", на кого вони були розраховані. Всі члени товариства зобов'язувалися беззаперечно виконувати накази "Вищої влади"⁶².

Складалося враження, що той, хто хотів дізнатися про таємницю керівництва організації, ризикував життям. Поширювалися чутки про можливу участь російського царя в керівництві товариством. Завдяки таємниці, яка добре зберігалася й охоронялася, а також створеному навколо "Вищої влади" ореолу могутності "Філікі етерія" стала досить впливовою вже з перших місяців свого існування.

Діяльність товариства можна умовно поділити на три етапи. Обставини створення "Філікі етерії" у 1814 р. та перші два роки її діяльності становлять одне з малодосліджених місць в історії цієї революційної організації.

Перший етап її діяльності почався восени 1814 р., коли було засноване таємне товариство у м. Одесі, й закінчився в липні 1818 р., коли керівництво "Філікі етерії" перенесло свій штаб до Константинополя. Протягом цього періоду основні напрями діяльності організації спрямовувалися, головним чином, на вербування нових членів і навчання їх підпільній роботі для боротьби проти османського панування.

Одним із завдань таємного товариства було залучення до патріотичної діяльності греків, що мешкали за кордоном. Заможні греки – члени "Філікі етерії" – могли б надати фінансову допомогу організації. Тому її керівництво звернулося до грецьких купців, які жили у Москві, з проханням стати членами товариства. Етеристи сподівалися, що приклад московських купців, які вступили б до нього, наслідують одеські греки та капітани грецьких торгових суден. Враховуючи величезний вплив церкви на грецьке суспільство, організатори намагалися залучити до участі в організації також духовенство. Однак багато з його представників сприйняли пропозиції етеристів із недовірою⁶³. Купці теж були обережними й не висловлювали бажання стати членами товариства.

Засновники "Філікі етерії" проаналізували ситуацію та дійшли висновку, що необхідно залучати до членства в організацію прикажчиків і дрібних торговців, які мешкали за кордоном та були зацікавлені у поширенні своєї торгівлі на Балканах, де розгорталася боротьба за створення незалежних держав і проявлялася тенденція до появи національних ринків⁶⁴. Упродовж 1814–1816 рр. керівництво товариства визначило регіони, де його представники активно почали вести роботу по залученню нових членів та збору коштів із метою підготовки збройного повстання в Греції. Зростання кількості членів "Філікі етерії" відбувалося за рахунок вступу до неї середнього купецтва, дрібних торговців, що мешкали у закордонних грецьких колоніях.

На початку 1817 р., коли балканські народи Османської імперії почали підніматися на боротьбу проти турецького панування, етеристи встановили контакти з керівником визвольного руху Болгарії Хаджіміхалісом, вождем сербів Кара-Георгієм, румунським національним героєм Тудором Владимиреску, деякими албанськими воєначальниками, які служили в охороні князів Валахії й Молдови. Наприкінці 1817 р. Н.Скуфас і П.Анагностопулос завербували до організації багатьох грецьких капітанів, які прибули до Росії⁶⁵.

Другий етап розвитку діяльності "Філікі етерії" охопив період із липня 1818 р. по квітень 1820 р., коли штаб її діяв у Константинополі*. В той період значно збільшилася загальна кількість членів товариства, вдосконалювалася його структура, поширилися зони дії ефорій (відділень) "Філікі етерії" в Росії, Османській імперії й на Балканах, було створено нові групи патріотів у різних містах Європи, в Єгипті та інших країнах, де мешкали греки.

Необхідно зазначити, що багато офіцерів грецького походження служили у російській армії й отримали генеральські чини (О.Іпсіланті, Е.Пападопуло, І.Горголі). Етеристи намагалися використовувати патріотизм греків, які працювали в російському державному апараті. Серед них І.Каподістрія, К.Родофінікі, А.Псаро, Г.Моценіго та інші обіймали важливі державні посади в дипломатичних представництвах Росії. Після 1774 р. багато консульських посад у країнах Леванту займали греки за походженням⁶⁶. Етеристи працювали також на посадах секретарів і перекладачів російських дипломатичних місій в Османській імперії⁶⁷. Один з учасників боротьби за визволення згадував, що величезним благом, яке Росія подарувала Греції, було те, що, починаючи з 1818 р., посаду її консула у Туреччині займали греки – члени "Філікі етерії".

В окремих випадках службовці російських консульств (греки за походженням) надавали допомогу етеристам. Вони робили все можливе, щоб залучити до членів таємної організації своїх співвітчизників, оскільки вірили, що Росія допомагає визвольній боротьбі їх народу⁶⁸. Наприклад, за офіційною вказівкою російської влади, Г. Левендіс врятував таємне листування "Філікі етерії", загублене з необережності одним з її керівників. 1816 р. начальник петербурзької поліції генерал І. Горголі припинив справу проти етериста Х.Перревоса, який брав активну участь у діяльності "Філікі етерії"⁶⁹.

В період 1817–1818 рр. Н.Скуфас, А.Цакалов, Анагностарос, П.Анагностопулос, А.Коміксапулос та Г.Дікаїс завербували до товариства близько 300 осіб. Серед них були переважно купці, вчителі, священнослужителі й військові. Більша частина з них була представлена вихідцями з Епіру і Пелопоннесу.

Серед загальної кількості членів організації 21 етерист завербував 409 осіб – за професією торговців, військових, лікарів, вчителів та духовних осіб⁷⁰. У квітні 1818 р. з Одеси керівництво товариства переїхало до Константинополя. Вербування до "Філікі етерії" продовжувалося в Петербурзі, Києві, Ніжині, Миколаєві, Кишиневі, Ізмаїлі, Херсоні, Севастополі, Таганрозі й інших містах Російської імперії. У той період більшу частину нових етеристів становили купці. До організації був прийнятий зокрема купець із центрального Пелопоннесу Панайотіс Секеріс, який мав торгові підприємства в Константинополі, Москві та інших містах Росії. Після вступу до товариства він одразу ж перерахував 10 тис. крб на потреби "Філікі етерії"⁷¹.

В листі від 20 квітня 1818 р., відправленому Е.Ксантосу до Константинополя⁷², А.Цакалов писав про зустріч з А.Газісом і митрополитом Унгаровлахії Ігнатієм. У ньому йшлося про надання фінансової допомоги для діяльності "Філікі етерії". Н.Скуфас, Е.Ксантос та П.Секеріс постійно вели листування з приводу стану справ у товаристві. Наприклад, у листі від 22 вересня 1818 р., адресованому Пан-

* Після завоювання міста турками у 1453 р. він був перейменований та отримав назву «Стамбул».

айотісу Секерісу й Панайотісу Анагностопулосу, А.Цакалов запропонував введення нових правил взаємовідносин між членами "Філікі етерії". Після перенесення центру організації до Константинополя, за новими правилами, поведінку етеристів було регламентовано: всі члени товариства мали діяти на свій розсуд заради загального результату, але їх дії повинні бути спрямовані на благо "Філікі етерії". В цьому листі зазначалося, що члени організації зобов'язуються при використанні коштів товариства інформувати про свої дії, що ніхто не мав права тримати гроші в себе і витрачати їх на свій розсуд. У документі підкреслювалося, що тільки Е.Ксантос мав право під час зустрічі з І. Каподістрією проінформувати його про склад керівництва організації та кількість її членів⁷³.

На фоні політичного й культурного розвитку на Балканах відбулися зміни у внутрішньому житті Константинопольського патріаршества і православної церкви. З поширенням ідей новогрецького Просвітництва представники духовенства почали активніше брати участь у політичній та культурній діяльності. Багато з них були провідниками національно-визвольних ідей, молилися в церквах Богу, щоб він допоміг укріпити віру греків у перемогу їх боротьби проти османського панування. Нерідко під час проповіді замість того, щоб закликати до покорі існуючій владі, духовники спонукали прихожан до протидії останній. Деякі священники стали членами організації "Філікі етерія". Так, у 1819 р. в товариство вступили: Хрісанф Монемвасійський, Прокопій Керницький, Герман Христіанопольський, Феодор Вресфенський, Григорій Мефонський, Данило Трипільський⁷⁴.

У різних містах Росії були засновані благодійні фонди для підтримки боротьби греків. Так, у Москві створено "Грецьку торгову фірму друзів музики", в Одесі – "Грецьку благодійну фірму". З початком революції всі ці фонди об'єдналися в єдину національну касу, яка виділяла кошти для збройного повстання за незалежність. Секретар Константинопольської патріархії Г.Автонідіс і упорядник видання словника грецької мови Н. Логадіс активно працювали над збором грошей. Турки не здогадувалися про справжню ціль збору коштів – на допомогу національно-визвольній боротьбі греків.

Восени 1819 р. серед впливових осіб, посвячених у члени "Філікі етерії", були: Асімакіс Фотілас, Г.Сісініс, Пан. Заріфопулос, Іоанніс та Хар. Перукаси, А.Нотарос, Д. і Пан. Заїніси, Аф. Канокаріс, Пан. Креватас, Карнелос Деліаніс, Емануїл Папас, М. та Пан. Ботасіси й Хаджаніколаос, Ап. Апостолу, Г.Спандаліс, Неоф. Дукас та ін.⁷⁵ У списку етеристів імена заможних грецьких купців, братів Зосимів відсутні, хоча грецький історик І. Філімонос згадує, що один із них – Зоїс – був членом таємної організації "Філікі етерії". Називають його і деякі інші джерела⁷⁶. Історик К.Вакалопулос опублікував список епірського відділення цього товариства, котре налічувало 94 члени, серед яких за номером 32 є прізвище одного із Зосимів. Тут згадується Зоїс – вихідець з Янніни (с. Граммено). Цей список не значиться в офіційних документах, але він є в опублікованих матеріалах організації⁷⁷.

Підтвердженням того, що брати не були членами "Філікі етерії", свідчать два неопублікованих листи митрополита Угровлахії Ігнатіоса⁷⁸. Вони датовані 10 (22) липня 1821 р. й відправлені через Зосимів греками, які мешкали у Росії. В цих листах митрополит офіційно заявив, що не належить до "Філікі етерії" та не схвалює діяльності організації, що була спрямована на підготовку збройного повстання. Відкриті листи подібного змісту не могли бути відправлені російським грекам через братів, якби останні були етеристами. Однак з їх змісту можна зробити висновки, що Зосими перераховували значні кошти на підтримку повстанського руху у дунайських князівствах. Це означає, що хоча вони і не були офіційно членами "Філікі етерії", але, як грецькі патріоти, допомагали цьому товариству матеріально⁷⁹. Відомі листи, де митрополит Ігнатіос просив братів і місцевих купців про фінансову допомогу для поширення революційної діяльності на епірських

землях⁸⁰. Так, в одному з них православний ієрарх висловив подяку Зосимам за матеріальну підтримку й просив надіслати повстанцям для боротьби проти турків зброю: рушниці, гармати, порох та кулі⁸¹.

Третій етап розвитку таємної організації охоплює період із квітня 1820 р. до березня 1821 р., коли "Філікі етерія" безпосередньо проводила підготовку до початку збройного повстання. Товариство об'єднало у своїх рядах широкі верстви грецького населення і стало могутньою організацією, здатною почати останнє, яке й очолив Олександр Іпсіланті. В 1820 р. серед членів товариства "Філікі етерії" були клефти* та арматолі**, дворяни⁸², моряки, учителі, лікарі, студенти, священники⁸³ та інші особи.

Греки, які вступали до лав таємної організації, хотіли знати, хто входить до членів товариства. Після смерті Н.Скуфаса дуже гостро постало питання про голову керівництва "Філікі етерії". Ніколаос Іпсіланті стверджував, що ґрунтовно обговорювалися пропозиції щодо двох кандидатур: Олександра Іпсіланті й Іоанніса Каподістрії⁸⁴. Однак І.Філімонос ставить це твердження під сумнів⁸⁵. Керівництво віддало перевагу особистості І.Каподістрії. Факти свідчать про те, що якщо члени керівного комітету таємного товариства знали про бажання О.Іпсіланті допомогти національно-визвольній боротьбі своєю особистою участю, то вони, безсумнівно, доручили б Е.Ксантосу прийняти таку впливову та поважну особу до складу "Вищої влади". Однак останній не мав такого доручення. Під час перебування в Бессарабії він, імовірно, отримав якісь повідомлення про готовність О.Іпсіланті активно взяти участь у боротьбі за визволення Греції⁸⁶. За свідченнями Ніколаоса Іпсіланті, Е.Ксантос, перебуваючи в Києві проїздом до Петербурга, намагався зустрітися з ним, однак зустріч не відбулася через його хворобу. На початку січня 1820 р. він виїхав до Петербурга для переговорів з І.Каподістрією. У своїх спогадах Е.Ксантос стверджував, що відкрив останньому всю систему "Філікі етерії", назвав імена її керівників і т.д. Однак такі твердження викликають сумніви. Після того як він не тільки відмовився ввійти до складу таємного товариства, а й проявив негативне ставлення до його діяльності, Е.Ксантос навряд чи міг довірити йому важливі таємниці "Філікі етерії".

І.Каподістрія дав негативну відповідь на запитання Е.Ксантоса про те, чи зможуть греки розраховувати на допомогу з боку царя в тому разі, якщо вони здійснять спробу збройним шляхом досягти визволення своєї країни. За словами І.Каподістрії, "ніколи подібний захід не отримав би згоди з боку імператорського двору та що у будь-якому разі він був би розцінений як безрозсудливий". Ці дуже важливі слова про позицію російського царя Олександра І в разі початку збройного повстання у Греції відсутні в спогадах Е.Ксантоса. Їх наводить у своїй неопублікованій записці про "Філікі етерію" князь Ханджері, посилаючись при цьому на самого Е. Ксантоса, з яким він зустрічався у квітні 1821 р. в Одесі⁸⁷. Отже, його місія залучити до керівництва товариством І.Каподістрію виявилася безрезультатною. У Петербурзі він переконався в небажанні останнього брати участь у діяльності організації. Тому Е.Ксантос запропонував "Вищій владі" кандидатуру О.Іпсіланті.

Після відмови І.Каподістрії очолити "Філікі етерію" члени товариства вирішили залучити Олександра до керівництва організацією. В квітні 1820 р. Е.Ксантос мав зустріч із ним у Петербурзі. О.Іпсіланті знав про таємну організацію греків, оскільки його брати були членами "Філікі етерії". Ніколаос вступив до організації 1818 р. в Кишиневі. Посвятителем став родич цієї родини, чиновник

* Клефт – з грецької мови «крадій». Однак це слово використовувалося в значенні бунтівника, повстанця. Для грецького селянина клефт був захисником проти насильства паші, бея й козабаса. Клефтами були ті, хто вільне життя й навіть смерть вважали за краще, ніж рабство. Вони організовували партизанські загони, які боролися проти турецького ярма.

** Арматол – з італійської мови «озброєний» – мав назву клефт, який служив в османському війську, виконував функції внутрішньої охорони держави. Іноді турки використовували арматолів у боротьбі з клефтами, однак це було небезпечно. Коли арматолі не знаходили порозуміння з османською владою, то вони переходили на бік клефтів.

російського посольства в Константинополі Г.Катаказі, який був етеристським "апостолом" у Росії. 1819 р. Ніколаос посвятив у члени товариства свого брата Георгіоса, а той на початку 1820 р. – Дімітріоса Іпсіланті⁸⁸.

Е.Ксантос вважав за необхідне порадитися з впливовими етеристами І. Маносом і П. Іпітісом, які перебували в той час у Петербурзі, стосовно особистості О.Іпсіланті як керівника товариства. Він знав, що заради свободи грецького народу Олександр був готовий звільнитися з російської військової служби і навіть пожертвувати життям. Е.Ксантос обговорив з етеристами бажання О.Іпсіланті допомогти діяльності "Філікі етерії" та його попередню згоду очолити таємну грецьку організацію. На зустрічі наступного дня Е.Ксантос запропонував О.Іпсіланті стати керівником товариства. Через день відбулася ще одна зустріч двох патріотів, на якій Олександр дав свою згоду вступити до лав "Філікі етерії"⁸⁹.

Для того щоб очолити організацію, О. Іпсіланті необхідно було стати членом "Філікі етерії". Він дав письмове зобов'язання про своє бажання слугувати справі визволення Греції від османського панування. У Петербурзі 12 (24) квітня 1820 р. був складений спеціальний акт про прийняття останнім верховного керівництва "Філікі етерією", в якому зазначалося, що відповідно до раніше прийнятого рішення члени товариства детально розглянули питання про вибір його керівника та визнали "генеральним інспектором грецької організації" князя Олександра Іпсіланті. Очоливши "Філікі етерію", він вибрав псевдонім "Добрий", а для листування використовував літери "Α.Ρ."⁹⁰. До його повноважень входив контроль і прийняття рішень з усіх питань, які він вважав важливими, корисними й необхідними для товариства. Гарантією та забезпеченням прийнятих рішень слугували підписи Олександра Іпсіланті, Іоанніса Маноса, Еммануїла Ксантоса⁹¹.

Після підписання акта останній, в якого знаходилися список членів організації з їхніми умовними підписами і печатка "Вищої влади", направив шифровані листи впливовим етеристам, які проживали у Константинополі, континентальній Греції, на Іонічних островах, Архіпелазі й Пелопоннесі. В листах повідомлялося, що "Вища влада" призначила Олександра Іпсіланті генеральним інспектором "Філікі етерії", до якого слід звертатися з усіх питань діяльності товариства і виконувати всі його накази⁹².

У листах, з якими етеристи відправилися до різних міст Османської імперії, Росії та грецьких закордонних колоній, містилися не тільки інструкції з підготовки повстання, а й принципові політичні рекомендації керівництва "Філікі етерії". В цих документах голова товариства О.Іпсіланті підкреслював, що "Греція може і повинна звільнитися від османського панування власними силами, без іноземного втручання"⁹³. Його переконання засновувалися не тільки на вірі у безмежні можливості грецького народу, а й на об'єктивному аналізі політичного та економічного стану його земель. Він бачив, що за останні десятиріччя в греків з'явилися нові матеріальні й духовні сили внаслідок економічного розвитку країни та особливо розквіту судноплавства. О.Іпсіланті розумів значення цієї важливої галузі тодішньої економіки країни, а у морях вбачав надію нації⁹⁴. В спеціальному зверненні до "Відважних моряків Греції" він закликав їх спорядити якнайшвидше свої кораблі зброєю і боєприпасами. А.Газісу⁹⁵, який на той час перебував у Греції, було доручено об'їхати острови й приморські райони країни, закликаючи мешканців прискорити підготовку флоту.

На початок повстання 1821 р. серед загальної кількості членів "Філікі етерії" уродженці Пелопоннесу становили – 37,2 %, Егейських островів – 14,6 %, Іонічних островів – 12,3 %, Епіру – 10,5 %, Фессалії – 6,2 %, Константинополя – 5,4 %, континентальної Греції – 3,9 %, Малої Азії – 2,9 %, Македонії – 2,3 %⁹⁶. До складу цієї організації входили представники всіх верств грецького суспільства.

В додатку до першого тому праці "Нарис грецької революції"⁹⁷ І.Філімонос опублікував список етеристів, що включає 692 прізвища. Більш точний список

членів "Філікі етерії" був опублікований В.Мексісом у 1837 р.⁹⁸ Матеріал для складання нового списку грецький історик знайшов у неопублікованому особистому архіві відомого етериста П.Секеріса. Через 20 років після того документи з цього архіву були опубліковані І.Мелетопулу⁹⁹. Згідно із загальним списком, який склав Джордж Франгос на підставі відомих опублікованих архівних джерел та власних досліджень, членами організації були 1093 особи. Майже половину з них (479 особи, або 44%) становили комерсанти. Серед них були купці, комерційні службовці, капітани й судновласники¹⁰⁰. Багато заможних грецьких купців, як члени цієї організації, сприяли створенню матеріальної бази для підготовки повстання. Маючи в своєму розпорядженні значний капітал, вони надавали фінансову допомогу освітянським і культурно-просвітницьким закладам¹⁰¹, допомагали отримати освіту молоді й тим самим наближували інтелектуальне відродження греків як одного з головних факторів розвитку національної самосвідомості.

Повстання етеристів під керівництвом О.Іпсіланті запалило іскру революції. Як тільки звістка про перші успіхи останньої дійшла до грецьких земель, ніяка сила нездатна була стримати народ від загальнонаціонального повстання, яке переросло у національно-визвольну революцію. На чолі повсталих греків, як правило, стояли етеристи. Кодзабаси* та заможні судновласники з грецьких островів зрозуміли, що утримати народ від повстання не вдалося. Вони вирішили також взяти участь у ньому. Деякою мірою турецька влада змусила їх зробити такий крок. У квітні 1821 р. по всій Османській імперії прокотилася хвиля погромів і вбивств грецького населення. Були страчені деякі впливові фанаріоти**. В Стамбулі на воротах свого палацу був повішений 84-літній константинопольський патріарх Григорій V, незважаючи на те, що він, за наказом султана, піддав анафемі Олександра Іпсіланті. Верхи грецького суспільства, примкнувши до збройної боротьби проти османського панування, зуміли відтіснити етеристів від керівництва повстанням. Етеристські лідери, які вийшли, головним чином, із середовища греків, що проживали за кордоном, не змогли протистояти впливовим та заможним кодзабасам і судновласникам, у руках яких знаходилися ключові позиції політичного й економічного життя Греції.

"Філікі етерія" як загальнонаціональна організація фактично припинила своє існування навесні 1821 р. З моменту початку повстання в дунайських князівствах етеристський рух втратив єдиний центр і розколовся на окремі осередки, які продовжували діяти протягом усього року.

Етеристи намагалися активізувати роботу у самій Греції. 20 червня 1821 р. в порт острова Ідра прибув корабель, на борту якого знаходився Дімітріос Іпсіланті – представник генерального інспектора "Вищої влади" й головнокомандуючого грецькими силами у дунайських князівствах О.Іпсіланті. Брат керівника "Філікі етерії" здійснив важкий та небезпечний шлях. Він проїхав через австрійську територію під вигаданим ім'ям А.Состопопулоса – "слуги" грецького купця-етериста П.Анагностопулоса. Його прибуття до Греції було радісно зустрінуто народом і значно зміцнило позиції етеристів. Дімітріос Іпсіланті підписував усі документи як представник генерального інспектора "Вищої влади". Він був призначений головнокомандувачем військ Західної Греції. Виникли умови, коли військо та політичне керівництво повстанням знову могло б перейти до етеристів. Такий розвиток подій стурбував кодзабасів, під загрозою виявилися їхні привілеї й впливи. Земельні магнати Пелопоннесу поспішили укласти союз із заможними судновласниками Егейських островів. Це об'єднання було спрямоване на зменшення

* Кодзабаси – грецькі землевласники, які в період турецького панування були чиновниками місцевого самоврядування.

** Фанаріоти завдячують своєю назвою місцевості Фанар (район маяка в м.Константинополь). Саме там проживала більшість християнського населення османської столиці й знаходилася резиденція православного патріарха. Серед фанаріотів, головним чином, були етнічні греки. Проте серед них іноді траплялися нащадки елінізованих італійських, румунських та албанських родин.

впливу етеристів. Із метою боротьби проти Дімітріоса Іпсіланті та його однодумців кодзаси і судновласники використовували у своїх інтересах впливового політика-фанаріота Олександра Маврокордато, який прибув до Греції. В ході боротьби за політичне керівництво грецькою революцією етеристи були змушені відійти від нього.

Значний вклад у підготовку національно-визвольної боротьби свого народу проти османського ярма внесли греки Одеси. 72 грецьких купці міста перерахували на діяльність "Філікі етерії" 18 750 руб., 170 грошей* та 25 форинтів. Серед них Феодорос Родоканакіс, який пожертвував "Філікі етерії" 800 руб.; Матвій Маврокордатос – 600 руб.; М.Петрококкінос, Антоніос Янопулос, Хрістофорос Діпортіс – по 350 руб. кожен; Ф.Аніан – 600 руб.¹⁰² О. Іпсіланті в своєму листі від 18 березня 1821 р. висловив подяку грецьким купцям за фінансову допомогу, виділивши серед них Д.Інглезі, який пожертвував найбільшу суму коштів.

У другому десятиріччі XIX ст. одеська грецька громада посіла перше місце серед інших не тільки за своєю чисельністю (1,5 тис. осіб.), а й національно-патріотичною активністю. Торгові рейси, постійні візити друзів і родичів давали місцевим грекам можливість бути інформованими про події, що відбувалися на їхній батьківщині. Заможні грецькі переселенці жертвували нажиті капітали на створення шкіл та лікарень, друкування книг рідною мовою й інші патріотичні цілі. Вони гаряче співчували стражданням своїх братів і сестер, що залишалися під владою османів.

Протягом 1821 р. центр етеристського руху продовжував діяти в Одесі – там, де він був створений. Його правонаступником стала Одеська ефорія (відділення) "Філікі етерії". Її заснування стало одним із заходів, що проводилися з метою вдосконалення структури таємного товариства. Ефорія мала свої осередки в інших містах Росії та керувала їх діяльністю. Основною метою останньої була організація відправки військового спорядження й інших видів допомоги для армії О.Іпсіланті та повсталих на грецьких землях, які на той час входили до складу Османської імперії. Одеською ефорією керували чотири грецькі купці: Іоанн Амвросіу, Ілля Манесі, Олександр Кумбарі й Олександр Мавро.

Ця організація "мала такі великі витрати, що їх може витримати тільки державна казна"¹⁰³. Документи свідчать, що вона керувала діяльністю інших ефорій в Росії**, організовувала відправку підкріплення для армії безпосередньо в Греції. Активно діяла також Московська ефорія. До неї входили два члени керівного органу "Філікі етерії" ("Вищої влади"): Андоніс Комізопуло і Микола Падзіматіс. Ефорії, створені в закордонних грецьких громадах, визнали Одеську своїм головним органом.

У жовтні 1821 р. керівництво Одеської ефорії вирішило відправити в європейські столиці делегацію, до складу якої входили впливові греки, які мешкали за кордоном. Основна мета цієї поїздки полягала в тому, щоб привернути увагу європейської спільноти до тяжкого становища греків й об'єднати зусилля закордонних співвітчизників та філеллінів*** у боротьбі за визволення Греції від османського панування¹⁰⁴.

Протягом усієї кампанії в Молдові й Валахії російські етеристи підтримували зв'язки з повстанцями, нелегально відправляли їм значні суми коштів, озброєння, нових волонтерів. Ця багатобічна допомога була важливим джерелом поповнення людських і матеріальних ресурсів повстанської армії. Без такої допомоги грецькі повстанці не змогли б чотири місяці вести військові операції в обох князівствах.

Після поразки повстання більше ніж 3 тис. колишніх солдатів армії О. Іпсіланті розсіялися по Південній Росії, жили у нужді й бідували. Серед них було

* 1 тис. руб. = 5 тис. грошей.

** Після початку повстання ефорії фактично перетворилися з таємних товариств в органи самоврядування грецьких громад Росії.

*** Філелліни – прихильники греків, які своєю особистою участю допомагали їм під час повстання.

багато хворих і поранених. Каси південноросійських ефорій "Філікі етерії" були порожніми, оскільки протягом чотирьох місяців вони фінансували повстання в Молдові та Валахії. Необхідною була нова мобілізація грошових ресурсів грецьких громад Росії.

Умови в останній були сприятливими для пожвавлення діяльності етеристських ефорій. Патріотичні почуття греків посилювало особисте спілкування із співвітчизниками – учасниками боротьби у дунайських князівствах і біженцями з Османської імперії. Особливо це відчувалося в Одесі, куди прибула їх основна маса, зокрема учасники повстання О.Іпсіланті – етеристи Г.Мано та Н.Скуфас, члени стамбульської ефорії С.Маврос, К.Кумбаріс, І.Барбіс та П.Секеріс. Їх приїзд надихнув багатьох одеських етеристів. Сподівання представників місцевої влади на те, що поразка О.Іпсіланті призупинить діяльність їх у Росії, не виправдалися.

Через місяць після неї у Молдові й Валахії вони зробили важливий крок, який відкрив останній етап в історії етеристського руху у Росії¹⁰⁵. Одеська ефорія "Філікі етерії" була перейменована. На загальних зборах місцевих греків, що відбулися восени 1821 р., вона отримала назву "Одеське грецьке філантропічне товариство". У зборах взяли участь 76 представників одеських греків і біженців з Османської імперії. Основною діяльністю цієї організації було надання матеріальної допомоги біженцям з імперії. Незважаючи на свою філантропічну вивіску, це товариство було політичною організацією, яка продовжувала патріотичну діяльність "Філікі етерії". В статуті товариства вказувалося: "У цей критичний момент для нації ми, греки, жителі Одеси, які не брали безпосередньої участі в збройній боротьбі за свободу, вважаємо себе учасниками цієї боротьби"¹⁰⁶. Незабаром було прийняте рішення про перетворення "Одеського грецького філантропічного товариства" на "Грецьке філантропічне товариство".

Останнє проводило активну роботу, спрямовану на допомогу своїм співвітчизникам та розвиток національної освіти. З перших днів свого існування товариство звернулося до грецьких общин Ізмаїла, Євпаторії, Севастополя, Балаклави, Дубоссар, Москви, Петербурга, Варшави, Пізи, Ліворно, Трієста, Амстердама із закликом зібрати гроші для грецьких біженців з Османської імперії та для повстанців, які служили в армії О.Іпсіланті, врятувалися після поразки і після цього проживали в Одесі й Кишиневі. Частина зібраних коштів товариство планувало використати для закупівлі військового спорядження¹⁰⁷.

Найбільший відгук створення "Грецького філантропічного товариства" знайшло у відповідних громадах Бессарабії. 29 серпня (10 вересня) 1821 р. ізмаїльські греки та філелліни зібралися в будинку Іоанніса Георгандопулоса. Вони заслухали лист одеських ефорів про створення цієї організації та ухвалили: 1) створити в Ізмаїлі нову ефорію у складі Ніколаоса Харітоса, Іоанніса Георгандопулоса, Георгіоса Пападопулоса й Аоранасіоса Папаятолулоса; 2) затвердити, що ефорія повинна діяти за прикладом і зразком одеської ефорії, підпорядкуватися їй і виконувати її вказівки"¹⁰⁸. В Ізмаїлі був проведений збір грошових пожертв. Із зібраних коштів було видано по 15 курушів* кожному колишньому солдату армії О.Іпсіланті, як перебував у місті. Керівну роль одеської ефорії визнали також ефорії Рені й Кишинева. Ця організація діяла короткий термін, але домоглася значних успіхів в об'єднанні ефорій "Філікі етерії" й координації їх патріотичної діяльності.

26 грудня 1821 р. (7 січня 1822 р.) "Грецьке філантропічне товариство" було розпущено одеськими властями. Його керівникам запропоновано оголосити біженцям із Молдови та Валахії, які знаходилися в Одесі, що відтепер вони повинні звертатися по допомогу в російську урядову комісію з розподілу пожертв. Одеські ефори підкорилися цьому розпорядженню. Вони негайно відправили циркулярний лист ефоріям Таганрога, Москви, Кишинева, Рені, Ізмаїла, Феодосії, в якому повідомили про ліквідацію "Грецького філантропічного товариства" і припинення

* 1 руб. асигнаціями = 14 курушів.

листування з ним¹⁰⁹. Необхідно зазначити, що й після цього грецькі патріоти продовжували допомагати визвольній боротьбі свого народу.

Щоденна небезпечна та важка праця етеристів підготувала грецьку національно-визвольну революцію 1821–1829 рр. "Філікі етерія" була центром підготовки останньої, яка звільнила Грецію від ланцюгів майже чотиривікового іноземного рабства. Таємна патріотична організація виникла у народному середовищі й стала символом волелюбного духу і демократичних традицій грецького народу. Емблемою "Філікі етерії", накресленою на її прапорі, був Фенікс. Подібно до цього легендарного птаха, що воскресав у вогні, Еллада відродилася з попелу та руїн.

Боротьба грецького народу проти османського панування стала предметом пильної уваги й захоплення всіх передових людей того часу. Він порвав ланцюги важкого рабства та завоював незалежність. За умовами Адріанопольського мирного договору, підписаного Росією і Туреччиною 14 вересня 1829 р., було визнано автономію Греції, а 24 квітня 1830 р. – її незалежність.

Грецька національно-визвольна революція 1821–1829 рр. була однією із значущих подій історії XIX ст. Успішне завершення боротьби народу Греції за незалежність ослабило реакційні сили Європи та посилило прагнення поневолених народів до визволення. Багато етеристів героїчно загинули на полі бою, не доживши до того часу, коли їх батьківщина стала незалежною, але їх патріотичний подвиг і революційна мужність назавжди залишилися в пам'яті народу.

¹ Ціліймннт Й. Дікміппн йуфспікпн ресй фзт Цілійкзт Ефбісебт. – Нбхрлібй, 1834.

² Ціліймннт Й. Дікміппн ресй Еллізнікзт Ербнбуфбуешт. – Ен Бизнбй, 1859. – Фпм. 1–4.

³ Фсікпхрзт У. Йуфспіб фзт Еллізнікзт Ербнбуфбуешт. – Лпхдінпн, 1853–1857.

⁴ Stoianovich T. The Conquering Balkan Orthodox Merchant // The Journal of Economic History. – 1960. – Vol. XX. – No. 2. – P. 308.

⁵ Гксіфупрпхлпх Ф.Б. Йуфспігсбійб фпх Бгшпнт // Мнзмпухнз. – Фпм. 3. – 1970. – У. 33–253.

⁶ Рсіцфпіблфзт Е. Г. З ербнбуфбуйт фпх 1821 кій з рсз бхфзт йуфспігсбійб // ЕЕЦУРБ. Рес. В'. – Ф. 24. – 1973–1974. – У.264–281.

⁷ Ицмпрлпнт У. Еллізнікзт вйвілпгсбійб ресй фзт ербнбуфбуешт фпх 1821. 1821–1971. – Бизнбй, 1971. – 36 у.

⁸ Ицмпрлпнт У. Вйвілпгсбійб фзт ербнбуфбуешт фпх 21 Бхфпелз есб 1821–1986. – Бизнбй, 1987. – 380 у.

⁹ Рспуизкз уфзн екдпуз фпх 1987. Мефб рбсбсфзмбфпт дзмпуіехмбфшн ресйпдікпх фхрпх. – Бизнбй, 1991. – 285 у.

¹⁰ Шпаро О.В. Освобождение Греции и Россия. – М., 1965.

¹¹ Иова И.Ф. Южные декабристы и греческое национально-освободительное движение. – Кишинев, 1963.

¹² Фадеев А.В. Россия и восточный кризис 20-х годов XIX в. – М., 1958.

¹³ Достян И.С. Россия и балканский вопрос. – М., 1972.

¹⁴ Мисюревич. Восстань, о Греция, восстань! – Симферополь, 2000.

¹⁵ Camarino N. Despre organizarea si activitatea Eteriei in Rusia inainte de rascoala din 1821 // Studii si materiale de istorie moderna. – 1960. – Vol. II. – P. 73–104.

¹⁶ Ари Г.Л. Этеристское движение в России: Освободительная борьба греческого народа в начале XIX в. и русско-греческие связи. – М., 1970; *Его же*. Историография «Филики этерии» // Новая и новейшая история. – 1964. – № 3; *Его же*. Деятельность «Филики этерии» в России в период восстания Ипсиланти // Новая и новейшая история. – 1969. – № 2; *Его же*. Русское правительство и «Филики этерия» в 1820–1821 гг. // Etudes balkan. – 1969. – № 1; *Его же*. Из ранней истории греческого общества «Филики этерии» // Балканский исторический сборник. – Кишинев, 1970. – Вып.2; *Его же*. «Дело Галатиса»: Неопубликованные документы к истории «Филики этерии» // Балканские исследования. – Международные отношения на Балканах. – Вып.1; *Его же*. Тайное общество «Филики этерия». – М., 1958; Ари Г.Л., Пятигорский Г.М. Некоторые вопросы истории «Филики этерии» в свете новых данных советских архивов // Балканские исследования. – Вып. 11. – Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX–XX вв.). – М., 1989. – С. 24–42.

¹⁷ Ари Г.Л. Иоанн Каподистрия в России // Вопросы истории. – 1976. – № 5. – С. 49–65; И.Каподистрия и греческое национально-освободительное движение. – М., 1976.

¹⁸ Кпхккпх Е. Йшбнзт Кбрпдйуфсйбт п бншсрпнт – п дйрлпшмбфзт. 1800–1828. – Бизнб, 1991.

¹⁹ Кпхккпх Е. Йшбнзт Кбрпдйуфсйбт п еллізніт хрпхспт фшн еошфесйкшн фзт Сшуйбт // Чйліб чспніб еллізнітпх – Спуйбу. – Бизнбй, 1998. – У.117–122.

²⁰ Бсчейпн Кбрпдйуфсйб Б'. Керксб, 1974; Записка графа Иоанна Каподистрии о его служебной деятельности // Сборник Русского исторического общества. – СПб., 1865. – Т. 3. – С.241–242.

²¹ Вобкптрпхлпнт Б. Йуфспіб фпх Непх Еллізніумпх. – Йеуублпнікз, 1980. Фпм. Е'. – У.63–130; Вобкптрпхлпнт Б. Ухмвпз уфзн йуфспіб кій псбншз фзт Цілійкзт Ефбісейбт // Еллізнікб. – 1952. – Фпм. 12. – Фехч. 1.

²² Рбрбдптрпхлпх У. Гешсгйпт Лбуубнзт, п Кпжбніфзт бгшніуфзт кій лпгйпт (1773–1870). – Йеуублпнікз, 1977.

²³ Рбрбдптрпхлпх У. Фп «Учедйпн Генйкпн» фзт Цілійкзт Ефбісейбт кій пй ербцет ме фпхт Уесвпху // Ухнесбуйб Еллізнікб кій Уесвпн кбфб фпхт брелхесспфйкпхт бгшнет, 1804–1830. – Йеуублпнікз, 1979.

²⁴ Рбрпхлйдзт К. К. Пй Еллізнет фзт Пдзуупх. Йеуублпнікз, 1999; Рбрпхлйдзт К. К. Фб месйкпхт бгшншфпхт

кбй гнщупхпхт Едлзнет уфз Сщуйб кбфб фп 18п кбй 19п бйщнб // Вблббщйкз Вйвлйпгсбщйб. Рбсбсфзмб. – Фпм. Ййй. – Йеуублпнйкз (ЙМЧБ). – 1976. – У. 217–226.

²⁵ *Рбрхлйдзт К. К.* З Сщуйб кбй з Еллзнькз Ербнбуфбуз фпх 1821–1822. Ме бпцсмз фзн рспуцбфз дзмпуйех-уз егтсбщн брп фб Бсчейб Ежщфсейкзт Рплйфйкзт фзт Сщуйбт // Вблббщйкз Ухммейкфб. – 1983. – Нп. 2. – У. 185–203.

²⁶ *Рбрхлйдзт К. К.* Неб уфлйчейб гйб фпн Цйлікп Брпуплп Кленфп // Еллзнькб. – 1977–1978. – Ф. 30.

²⁷ *Терентьева Н.А.* Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII–XХвв.). – К., 1999. – С. 244–261.

²⁸ *Гедє А.В.* Деятельность И.Каподистрии в свете внешней политики Российской империи первой четверти XIX в. // Новый Часовой. – Санкт-Петербург, 2004. – №15–16. – С.291–299; *Гедьє А.* Иоанн Каподістрія // Подвижники і меценати: грецькі підприємці та громадські діячі в Україні XVII–XIX ст. – К., 2001. – С. 238–250.

²⁹ *Обнишх Е.* Брпмзммпнехмбфб ресй фзт Цйлікзт Ефбйсейбт // Брпмзммпнехмбфб бгщнйуфщн фпх 21.– Бйинбй, 1945.

³⁰ Бсчейп Еммбнпхлз Обнишх. – Фпм. 1–3. – Бизнбй, 1997.

³¹ Внешняя политика России XIX–начала XX века: документы российского министерства иностранных дел. – М., 1985. – Серия вторая 1815–1830 гг. – Том шестой (четырнадцатый) – Январь 1825 г. – Декабрь 1826 г.

³² *Убкеллбщйт У.* Цйлікз Ефбйсейб. – Ен Пдзууш, 1909.

³³ *Лбйнт Г.* Бнекдпфет ерйуфлет кбй егтсбщн фпх 1821. – Бизнбй, 1958.

³⁴ Музей “Філікі етерія”. – Одеса, 1994.

³⁵ *Rouquerville F.* Histoire de l'émigration de la Grèce. – Т. 1. – Bruxelles, 1825.

³⁶ *Кпхкпх Ел.* З Цйлпмпхупт Ефбйсейб фзт Вйеннзт. – Бизнбй, 1958.

³⁷ *Цйлімппнт Й.* Дпкймйпн йуфпсйкпн ресй фзт Цйлікзт Ефбйсейбт. – Нбхрлйбй, 1834.

³⁸ *Арш Г.Л.* Историография «Филики этерии». – С.53–54.

³⁹ *Цйлімппнт Й.* Дпкймйпн йуфпсйкпн ресй фзт Еллзнькзт Ербнбуфбьещт. – БиЮнбй, 1859. – Фпм. Б.

⁴⁰ Державний архів Одеської області. – Ф.4. – Оп.1. – Спр.346. – Арк.18.

⁴¹ *Цифбкпх Ц.* (Чсхубнпнрхлпх). Брпмзммпнехмбфб ресй фзт Еллзнькзт Ербнбуфбузт. – Бизнбй, 1971. – Фпм. Б'. – У. 25.

⁴² *Арш Г.Л.* Греческое коммерческое училище Одессы в 1817–1830 гг. // Балканские исследования. – Вып.10. – М., 1987. – С.10.

⁴³ *Терентьева Н.* Греки в Украине: прошлое и настоящее. – К., 1999. – С.220.

⁴⁴ *Дмитриевский М.* Взор на нынешнее состояние Греции. – М., 1806. – С.47–48.

⁴⁵ *Фуббббт Д.* Йуфпсйб фзт непеллзкз лпгпфечнйбт. – Бизнб, 1881. – 292 г.

⁴⁶ *Rouquerville F.* Histoire de la émigration de la Grèce. – Т. 1. – Paris, 1825. –Р. 367.

⁴⁷ *Обнишх Е.* Брпмзммпнехмбфб ресй фзт Цйлікзт Ефбйсейбт // Брпмзммпнехмбфб бгщнйуфщн фпх 21. – Бйинбй, 1956. – Фпм. 9. – У. 162–163.

⁴⁸ Рігас Велестінліс (бл. 1757–1798) народився у Фессалії, в невеликому місті Велестінон, звідки і виникло його прізвище. У стародавні часи недалеко від цього містечка знаходилося місто Фери. Тому прихильники античної традиції називають його Фереосом. Він себе називав Рігас Велестінліс Фессалос, був автором політичної та ідеологічної програм національно-визвольного руху, розвивав ідею рівності й братерства всіх балканських народів, створення на Балканському півострові та в Малій Азії унітарної демократичної держави (Грецька Республіка). У 1797 р. був заарештований австрійською поліцією, виданий турецькій владі й страчений.

⁴⁹ *Рбрхлйдзт К. К.* Гхсп брп фзн пйкпнпмйкз дсбуфзрйпфзбт прйдменщн Едлзнщн уфз Сщуйб кбфб фб феле фпх 19 бй // Вблббщйкз Вйвлйпгсбщйб. Рбсбсфзмб. – Фпм. VII. – 1978. – Йеуублпнйкз (ЙМЧБ), 1982. – У. 99–116.

⁵⁰ *Арш Г.Л.* Греческая эмиграция в Россию в конце XVIII – начале XIX в. // Советская этнография. – 1969. – № 3. – С. 85–89.

⁵¹ *Герлігі П.* Одеса. Історія міста 1794–1914. – К., 1999. – С. 9.

⁵² *Дружинина Е.* Южная Украина 1800–1825гг. – М., 1970. – С.257.

⁵³ Одесса. Исторический и торгово-экономический очерк Одессы в связи с Новороссийским краем. – Одесса, 1881. – С. 32.

⁵⁴ *Hagemester J.* Report on the Commerce of the Porte of New Russia, Moldavia and Wallachia Made to the Russian Government in 1835. – London, 1846. – P.5.

⁵⁵ Одесса 1794–1894. – Одесса, 1895. – С. 179.

⁵⁶ *Morton E.* Travels in Russia and a Residence at St.Petersburg and Odessa in the Years 1827–1829. – London, 1830. – P.257.

⁵⁷ The movement for Greek Independence 1770–1821. A collection of documents. – London, 1972. – P.184.

⁵⁸ *Мазаракіс-Еніан І. К.* “Філікі етерія” // Музей “Філікі етерія”. – Одеса, 1994. – С. 72.

⁵⁹ *Обнишх Е.* Брпмзммпнехмбфб ресй фзт Цйлікзт Ефбйсейбт. Брпмзммпнехмбфб бгщнйуфщн фпх 21. – Бизнбй, 1845. – Фпм. 9. – У. 141.

⁶⁰ *Впхсбт Ф.* Цйлікз Ефбйсейб. – Бизнбй, 1959. – У. 31.

⁶¹ *Арш Г. Л.* Тайное общество «Филики этерия». – М., 1965. – С. 59.

⁶² Там же. – С. 36.

⁶³ *Арш Г. Л.* Этеристское движение в России... – С. 73.

⁶⁴ З ербнбуфбуз фпх ейчуйенб. – Бизнб, 1981; *Frangos G.* The Philiki Etairia: a Premature National Goalition// The struggle for Greek Independence Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence (Editor R.Clog). – London, 1973.

⁶⁵ *Арш Г. Л.* Указ. соч. – С. 202.

⁶⁶ *Batalden S.* Eugenios Voulgaris in Russia. 1771 – 1806. – New York, 1982. – P. 95.

- ⁶⁷ Цілізмніт Й. Дпкймйпн Йуфпсйкпн ресй фзт Еллзнікзт Ербнбуфбуешт. – Бизнбй, 1859. – Фпм. Б. – У. 39, 388, 389, 391, 404, 407.
- ⁶⁸ Ціцфбчпх Ц. (Чсхубндпрпхлх) Брпмзмппнехмбфб ресй фзт Еллзнікзт Ербнбуфбуешт. – Фпм. Б. – Бизнбй, 1971. – У.16.
- ⁶⁹ Терентьева Н. Греки в Украине: экономическая и культурно-просветительская деятельность (XVII – XX вв.). – С. 253.
- ⁷⁰ Йуфпсйб фпх Еллзнікпх Еинпхт. – Фпм.ЙБ. – Бизнб, 1975. – У. 432.
- ⁷¹ Мазаракіс-Еніан І. К. “Філікі Етерія” // Музей “Філікі етерія”. – С. 79 – 80.
- ⁷² Бсчейп Еммбнпхлз Обнпх. – Бизнб, 1997. – Фпм. І. – У. 11-12.
- ⁷³ Рспфціблфз Е. З. Цйлікз Ефбйсейб: Бнбмнзуфйкпн фехчпт ерй фз 150 ефзсйдз. – Бизнбй, 1964. – У. 259.
- ⁷⁴ Згинник Е. Роль православной церкви в национально-освободительном движении греческого народа против османского владычества // Роль науки, релігії та суспільства у формуванні моральної особистості. – Донецьк, 2003. – С.106.
- ⁷⁵ Мазаракіс-Еніан І. К. Вказ. праця. – С. 84–85.
- ⁷⁶ Непт Кпхвбспт. – 1965. – Нп. 3. – У. 100–102.
- ⁷⁷ Вокблпрпхлпт Кнуфбнфінпт. Йуфпсйб фпх Впсейпх Еллзніумпх: Зрейспт. – Йеуублпнпкз, 1992.
- ⁷⁸ Ігнатіос – ієрарх з о. Лесбоса, митрополит Унгровлахії (1810–1812). Восени 1815 р. через політичну обстановку, яка склалася внаслідок діяльності австрійської поліції, переїхав до італійського міста Піза. Був посвячений у члени «Філікі етерії». Після приїзду А. Цакалова до Пізи у вересні 1819 р. став членом «Незримі владі». Після закінчення російсько-турецької війни (1806–1812) був змушений залишити дунайські князівства та виїхати до Відня, де продовжив свою духовну діяльність.
- ⁷⁹ Терентьева Олена. Грецькі купці Зосими: просвітницька та благодійна діяльність. – К., 2003. – С. 130.
- ⁸⁰ Элефтерия Николаиду. Эпирские эмигранты в России в XIX в. и их вклад в развитие Эпира // Балканские исследования. – Вып. 11. – Политические, общественные и культурные связи народов СССР и Греции (XIX – XX вв.). – М., 1989. – С. 125.
- ⁸¹ Морозов О. Брати Зосими // Греки в Ніжині. – Ніжин, 2000. – С. 26.
- ⁸² Меоб В. Пй Цйлікп. – БиЮнб, 1937. – У. 12.
- ⁸³ Йуфпсйб фпх Еллзнікпх Еинпхт. – Фпм.ЙБ. – Бизнб, 1975. – У. 430.
- ⁸⁴ Memoires du prince Nicolas Ipsilanti. Athens (s. a.) – Р. 42–43.
- ⁸⁵ Там само. – Р. 65–66.
- ⁸⁶ Там само. – Р. 70.
- ⁸⁷ Арш Г.Л. Указ. соч. –С. 235–236.
- ⁸⁸ Арш Г.Л. Тайное общество «Филики етерия», 1965. – С.78–79.
- ⁸⁹ Там же. – 1965. – С. 80.
- ⁹⁰ Пятигорский Г. М. Одесская эфория “Филики Этерия” // Сб. Историческое краеведение Одесщины. – Вып. 3. – Одесса, 1992. – С. 41 – 44.
- ⁹¹ Кпсдбфпт. Йуфпсйб фзт нещфсзт Еллбдбт. – Бизнб, 1957. – Фпм.2. – У. 78.
- ⁹² Арш Г.Л. Там же. – 1965. – С. 80–81.
- ⁹³ Цілізмніт Й. Цйлікз Ефбйсейб. – Бизнбй, 1834. – У. 289–290.
- ⁹⁴ Рспфціблфз Е. З. Цйлікз Ефбйсейб: Бнбмнзуфйкпн фехчпт ерй фз 150 ефзсйдз. – Бизнбй, 1964. – У. 267.
- ⁹⁵ Анфіміс Газіс – видатний грецький учений і просвітитель. Був близько знайомий з І.Каподістрією. Їх знайомство почалося в 1811 р., коли І.Каподістрія працював у російському посольстві у Відні, а А.Газіс був священником місцевої грецької церкви.
- ⁹⁶ Йуфпсйб фпх Еллзнікпх Еинпхт. – Фпм.ЙБ. – Бизнб, 1975.– У. 429.
- ⁹⁷ Цілізмніт Й. Дпкймйпн ресй Еллзнікзт Ербнбуфбуешт. – Ен Бизнбй, 1859. – Фпм. І–4.
- ⁹⁸ Меобт В. Пй Цйлікпй Кбфблппт фпх мелпн фзт Цйлікзт Ефбйсейбт ек фпх Бсчейпх Уекесз. – Бизнбй, 1937.
- ⁹⁹ Мелефпрпхлх Й.Б. З Цйлікз Ефбйсейб. Бсчейпн Р.Уекесз. – Бизнб, 1967.
- ¹⁰⁰ Frangos G. The Philiki Etairia: a Premature National Coalition // The struggle for Greek Independence Essays to mark the 150th anniversary of the Greek War of Independence (Editor R. Clogg). – London, 1973. – Р.87–88.
- ¹⁰¹ Гедєцн М. З рнехмбфйкз кйнззуйт фпх Генпхт кбфб фпх ІЗ кбй ІЙ бйшнб// Ечдпфйкз цспнфйб Блзт Бгтелпх, Цйліррпт Злпх. – Бизнб, 1976. – У.143.
- ¹⁰² Бхзфйдзт Кнуфбт. Іспдщспт Рбхлпх Спдпкбнбкзт. – Пдзуупх, 2004. – У. 29.
- ¹⁰³ Арш Г.Л. Историография «Филики етерия». – С.63.
- ¹⁰⁴ William St. Clair. That Creece Might Still be Free. – London, 1972. – Р. 356–357.
- ¹⁰⁵ Арш Г. Л. Этеристское движение в России. – С. 332–333.
- ¹⁰⁶ Августидис К. Г. Прогрессивная греческая эмиграция (первая треть XIX в.). – К., 1987. – С. 28.
- ¹⁰⁷ Терентьева Н. Грецьке таємне товариство “Філікі етерія” – К., 2004. – С.256.
- ¹⁰⁸ Убкеллбсінт У. Цйлікз Ефбйсейб. – Ен Пдзуупх, 1909. – У. 212–214.
- ¹⁰⁹ Убкеллбсінт У. Цйлікз Ефбйсейб. – Ен Пдзуупх, 1909. – У. 269.

The article analyzes the conditions of foundation of Greek secret patriotic organization Filiki Eteria, its aims, the stages of its activities and describes the role of this organization for the national liberation movement against Osman yoke.